

Руслан Пиріг

доктор історичних наук, професор,
Інститут історії України НАН України

Ruslan Pyrih

doctor of historical sciences, professor,
Institute of History of Ukraine, NAS of Ukraine,
ukrrev@ukr.net

Едуард фон Бельц: одеська трагедія австрійського фельдмаршала

Eduard von Baltz: Odessa's tragedy Austrian Field Marshal

У статті висвітлюється діяльність австрійського військового губернатора Одеси фельдмаршал-лейтенанта Едуарда фон Бельца, відносини з командуванням Східної армії та представниками гетьманської влади, вплив на функціонування міської інфраструктури, реагування на надзвичайні ситуації та грабіжницькі дії австро-угорських військових, розкриваються причини самогубства.

Ключові слова: *Е. Бельц, Одеса, А. Краус, Східна армія, С. Гербель, реквізиції.*

In the article explores the activities of the Austrian military governor of Odessa City, Lieutenant field marshal Eduard von Baltz, relations with the Eastern Army Command and representatives of the Hetman's authorities, the impact on the functioning of city infrastructure, emergency response and looting by the Austro-Hungarian military.

Key words: *E. Baltz, Odessa, A. Kraus, Eastern Army, S. Gerbel, audits.*

Після звільнення Півдня України від більшовиків та завершення дислокації військ імператор Карл і Генштаб у середині травня 1918 р. провели структурні та кадрові зміни в австро-угорській окупаційній зоні. 2-га армія була перейменована на

Східну, її командувача генерал-фельдмаршала Е. Бем-Ермолі змінив генерал піхоти А. Краус¹. Військовим генерал-губернатором і комендантом Одеси був призначений фельдмаршал-лейтенант Е. Бельц². Про це прем'єра Ф. Лизогуба повідомив телеграмою гетьманський градоначальник Одеси генерал В. Мустафін³.

Австро-угорське військове командування, перебуваючи в Одесі, фактично не мало безпосередніх контактів з центральною українською владою. В той час, коли німецький штаб (Г. Айхгорн, В. Гренер), який і привів П.Скоропадського до влади, активно впливали на гетьмана і уряд на свою користь. Слід відзначити, що українська сторона була занепокоєна масштабами реквізицій в австрійській зоні і виявила зацікавленість у створенні урядового представництва в Одесі. Попередньо посаду уповноваженого Ради Міністрів при ставці Східної армії погодився зайняти відомий царський адміністратор, колишній член Державної ради Росії, великий херсонський землевласник С. Гербель. Він виїхав до Одеси, провів попередні переговори у штабі А. Крауса, за підсумками яких було складено протокол намірів. 30 травня на засіданні Ради Міністрів Ф. Лизогуб офіційно повідомив «про заснування посади уповноваженого при командуванні Австро-Угорської Східної армії і про затвердження для нього інструкції»⁴.

¹ Краус Альфред (нім. Alfred Krauss) (26.04.1862–29.09.1938) – австро-угорський військовий діяч, генерал піхоти. На чолі корпусу брав участь у звільненні південних губерній України від більшовиків. У травні призначений командувачем Східною армією. Мав чин таємного радника.

² Бельц Едуард Едлер фон (нім. Eduard Edler von Böltz) (13.03.1864–8.11.1918) – австро-угорський військовий діяч, фельдмаршал-лейтенант, військовий губернатор Одеси. В молоді роки служив у Російській армії, одружений на росіянці. Командир 19-ї піхотної дивізії, яка звільняла Одесу весною 1918 року.

³ Українська Держава (квітень–грудень 1918 року). Документи і матеріали / Р.Я. Пиріг (упор.). К., 2015. С. 60.

⁴ Там само. С. 47.

Е. Бельц для підтримки рішення українського уряду приїхав до Києва і був присутнім на засіданні Ради Міністрів при затвердженні посадової інструкції С. Гербелю. Він отримав досить широкі повноваження взаємодії з австро-угорським командування і владні прерогативи аж до права у виключних випадках призупиняти рішення місцевих адміністрацій. Німці побачили в цьому небезпеку посилення союзників. Посол А. Мумм розцінив повноваження С. Гербеля як «майже повну незалежність від Києва в усіх діях у Херсонській, Катеринославській, Таврійській губерніях. Тим самим він намагається підпорядкувати ці губернії австро-угорському впливу»⁵. Начальник штабу Оберкомандо В. Гренер також вважав такі поступки австрійцям надто великими і організував лист протесту Г. Айхгорнадо гетьмана, який вже 1 червня був розглянутий на засіданні Ради Міністрів. Уряд був змушений забрати у С. Гербеля частину повноважень, що створило досить складну ситуацію.

З метою її роз'яснення до Одеси 7 червня був відряджений міністр охорони здоров'я В. Любинський, який мав передати С. Гербелю та Е. Бельцу «нову» інструкцію і пояснити «причини, які викликали зміни первісно виробленої інструкції»⁶. Ніяких публічних незгод з приводу обмежень інструкції австрійська сторона не висловила. До речі, саме в ці дні у Києві перебував й командувач Східної армії А. Краус. П. Скоропадський у спогадах пише: «У червні до Києва приїхав головнокомандувач австрійською армією. Він був у мене, я йому негайно склав офіційний візит і більше його не бачив»⁷. Не приїздив більше до столиці й Е. Бельц.

На наш погляд, головна причина такого дистанціювання командування Східної армії від Києва полягала в істотних

⁵ Крах германской оккупации на Украине / Под ред. М. Горькового. М., 1936. С. 156-157.

⁶ Українська Держава (квітень–грудень 1918 року). С. 6.

⁷ Скоропадський П. Спомини: кінець 1917 – грудень 1918 року. К., 2019. С. 363.

протириччях окупаційної політики обох союзників в Україні, а фактично позиції Австро-Угорщини як молодшого партнера коаліції. Посол Німеччини А. Мумм доповідав до МЗС: «Заміна Бем-Ермолі Краусом і призначення Бельца скоріше погіршили, ніж покращили ставлення військової влади Австро-Угорщини до нашого головного командування»⁸. Водночас С. Гербелеві вдалося встановити робочі контакти з генералами А. Краусом і Е. Бельцом, генеральним консулом в Одесі Г. Цитковським. Він був авторитетною постаттю для австро-угорського командування і намагався самотійно вирішувати проблеми двохсторонніх відносин. Хоч стверджувати, що за два місяці йому вдалося кардинально стримувати грабіжницькі дії окупаційних військ, не доводиться. Як не вдалося це й його наступникові генералові Г. Рауху.

Е. Бельц став австро-угорським губернатором Одеси у надзвичайно складні часи. П. Скоропадський виділив місто з Херсонської губернії в окреме градоначальство, яке очолив військовий правник генерал В. Мустафін. За умов владного дуалізму їх відносини з Е. Бельцем не склалися і той намагався замінити його генералом Єскуловим. Також тут дислокувалися штаби підрозділів 3-го армійського корпусу, який формував генерал О. Березовський. Міська дума відновила діяльність тільки після візиту до Одеси державного секретаря І. Кістяковського. Окупаційна влада заборонила мітинги, страйки, ввела цензуру, обмежила функціонування профспілок, заборонила діяльність політичних партій, а також будь-яку агітацію проти австро-німецьких військ і гетьманської влади. Місто оговтувалося після муравйовського терору і грабежів.

Отримавши 1 червня 1918 р. призначення на посаду одеського військового губернатора, Е. Бельц вжив заходів до налагодження функціонування міської інфраструктури. Відновилася робота електричного трамваю, який належав бельгійській фірмі. Е. Бельц виступив за передачу електротранспорту міській думі.

⁸ Крах германской оккупации на Украине. С. 157.

Запрацював міський водогін. Він також санкціонував відкриття навчальних закладів, зокрема політехнічного інституту. З метою ліквідації продовольчої проблеми були масово відкриті «народні їдальні». Півторатисячний корпус жандармів протидіяв надмірній криміналізації міста, в якому нараховувалося до 20 тис. бандитів. Восени 1918 р. угруповання Мішки Япончика майже повністю контролювало район Молдаванки.

Загалом на майже піврічне губернаторство Е. Бельца в Одесі припало чимало складних і резонансних подій – пожежа на авіаційному заводі, страйк залізничників, вибухи на військових складах тощо. Окупувавши Одесу, австро-угорські військові встановили контроль над підприємствами військового призначення та складами озброєнь. На авіаційному заводі «Анатра» було захоплено 240 готових літаків. На початку червня до Австрії відправили першу партію – 42 літаки. 28 червня на «Анатрі» сталася пожежа. За оцінками Е. Бельца, австрійська казна понесла збитки в сумі 7 млн. крон. У підпалі були звинувачені робітники заводу. За його наказом наступного дня силами військових і польової жандармерії завод був оточений, проведені арешти, підозрювані були піддані військово-польовому суду⁹.

Підчас всеукраїнського страйку залізничників в Одесі діяв центральний страйком, робітники й службовці Південної залізниці діяли досить злагоджено. А. Краус вимагав від Е. Бельца не допустити зриву відправки продовольства через порти Одеси. Услід за жорсткими заходами гетьманської і німецької влади в Києві, австро-угорське командування заарештувало 288 робітників і 37 службовців. Спочатку їх замкнули в Очаківській фортеці, а потім частину страйкарів відправили за межі України. До Одеси прибули потягові бригади (машиністи, диспетчери,

⁹ Документи о разгроме германских оккупантов на Украине в 1918 году. под ред. И.И. Минца и Е.Н. Городецкого. М., 1942. С. 106.

кочегари), які частково підтримували частковий залізничний рух¹⁰.

31 серпня Одесу струснули потужні вибухи на військових складах, які викликали масові пожежі. Їх ліквідація тривала майже десять годин. Дані про вбитих і поранених дуже різняться. За даними «Вікіпедии» було вбито і поранено до 700 мешканців Одеси, понад чотири тисячі втратили житло¹¹. Сучасні дослідники, зокрема В. Скальський пише про 40 загиблих і 100 поранених¹². 3 вересня канцелярія Е. Бельца розповсюдила для преси досить розлоге повідомлення про катастрофу і вжиті заходи з її ліквідації. Причинами вибухів називалися самозагоряння або саботаж невідомої організації чи особи¹³.

7 вересня гетьманський градоначальник Одеси В. Мустафін повідомив МВС, що вибухи на артилерійських складах підготували більшовики, ліві есери та члени Центрстрайкому міста, яким вдалося підкупити одного з австрійських вартових і організувати підкоп. Невідомо настільки ці дані були достовірні, але Державна варта мала перевірені відомості про підривну діяльність дипломатичних місій РСФРР в Україні. Глава МВС І. Кістяковський в середині жовтня санкціонував арешти генерального консула в Одесі М. Бека та частини співробітників, які були проведені при сприянні австрійських жандармів. Однак генконсул Німеччини в Києві Е. Тіль домогся звільнення заарештованих, повернення вилучених матеріалів і вимагав навіть відставки українського міністра. Врешті російські дипломати під охороною залишили межі України¹⁴.

¹⁰ Одесские новости. – 1918. – 22, 24 июля.

¹¹ https://ru.wikipedia.org/wiki/Одесса_в_годы_Гражданской_войны

¹² <https://www.istpravda.com.ua/columns/2017/09/27/150722/>

¹³ Одесские новости. – 1918. – 4 сентября.

¹⁴ Сідак В. Національні спецслужби в період Української революції 1917–1921 рр. К., 1998. С. 77, 81, 99.

В Е. Бельца склалися досить непрості відносини з командувачем Східної армії генералом А. Краусом, який отримав від імператора Карла надзвичайні повноваження, зокрема й у справі продовольчого експорту з України. Він був прихильником жорсткої експропріаційної політики. З цією метою була видана спеціальна директива «Про військову допомогу у сфері економічного використання України». Вона передбачала й такі заходи «допомоги», як «заготівлі під військовим тиском», «здійснення військових реквізицій», «конфіскацій без відшкодування» тощо¹⁵.

У справі хлібозаготівель Е. Бельц висловився проти практики масових реквізицій і наполягав на запровадженні вільної торгівлі, яка б легалізувала зерновий ринок. Намагався боротися з контрабандою і спекуляцією австрійських вояків, але його оточення наживалося на торгових і фінансових оборудках. У донесенні Генштабу про свою діяльність у серпні 1918 р. він писав: «Навіть примусова реквізиція за сприяння військових дала мало результатів: 30-та піхотна дивізія за два з половиною місяці заготовила 22 тис. пудів зерна. А тому, на мою думку, треба принаймні спробувати пустити зерно у вільний продаж. Тоді раптом впливуть запаси, які, поза сумнівом, лежать сховані по селах і які неможливо виявити»¹⁶. Колишній урядовий уповноважений С. Гербель свідчив, що не знаходячи порозуміння з вищим армійським командуванням, Е. Бельц під час серпневої відпустки у Відні мав зустріч з імператором і «про добрі результати цієї поїздки, повідомляв мені в листі, називаючи «загальною справою» можливість боротися з насиллями»¹⁷.

Насправді ж ніяких наслідків ця аудієнція у цісаря не мала. Карні експедиції проти українських селян продовжувалися,

¹⁵ Україна між самовизначенням та окупацією: 1917–1922 роки / В. Дорнік (упоряд.). К., 2015. С. 277.

¹⁶ Там само. С. 278.

¹⁷ Гетман П.П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год. М., 2014. С. 508.

вироки військово-польових судів в австро-угорській окупаційній зоні відзначалися особливою жорстокістю. А. Краус вже після війни писав, що австрійці увійшли до України як до дружньої держави, на відміну від Сербії, яку окупували, щоб управляти. Однак з огляду на ту обставину, що вона дала стільки ж хліба, як й у двадцять разів більша Україна, то в останній слід було діяти більш жорстко¹⁸.

Генерал Г. Раух, який після призначення С. Гербеля міністром продовольчих справ, став урядовим уповноваженим, отримував численні скарги, донесення, рапорти від місцевих старост, чиновників митниць, портів, представників Червоного хреста про самочинні вилучення продовольства, сировинних матеріалів, транспортних засобів, медично-санітарних запасів. Він доповідав «по інстанції» у Київ і на цьому все закінчувалося. Німецький консул в Одесі Г. Онесзейт у свої доповідях до Берліна надсилав відомості про масові спекулятивні оборудки австрійських військових, підкреслював розкладницьку роль начальника штабу Е. Бельца майора Гемпеля, який «володіючи більшою силою волі, ніж його начальник, і будучи майстром інтриги, він, вірогідно, керував його превосходительством фон Бельцем у всіх найбрудніших справах»¹⁹.

Військові поразки Дунайської імперії на фронтах деморалізуюче відбилися на настроях австро-угорського гарнізону в Одесі. У вересні Е. Бельцу довелося безуспішно приборкувати повстання солдатів, які відмовилися їхати на Балканський фронт. Незабаром почався розпад монархії Габсбургів. Проголошення Угорщиною відділення від Австрії, декларування самостійності інших народів імперії спричинило фактичний розвал Східної армії. Національні частини формувалися в окремі ешелони і самовільно вирушали на батьківщину. Військовий ко-

¹⁸ Дорнік В., Карнер С. Окупація України 1918 року: історичний контекст – стан дослідження – економічні та соціальні наслідки. Переклад з нім. Чернівці, 2009. С. 49.

¹⁹ Крах германской оккупации на Украине. С. 189.

мендант Одеси Е. Бельц залишився без війська. Ходили чутки про його звільнення з посади, про кримінальну справу, пов'язану з вибухами на артскладах. Він ще намагався підтримувати порядок. 24 жовтня видав наказ щодо запобігання у місті можливим безпорядкам у зв'язку з річницею жовтневого перевороту²⁰.

У цей же час його безпосередній начальник генерал А. Краус без дозволу Генштабу прийняв одноосібне рішення про початок евакуації Східної армії. Восени 1918 р. її чисельність зменшилася удвічі, дисципліна військ різко падала, у частинах почали створюватися солдатські ради, вчинялися розправи над офіцерами, посилювалося мародерство. У кінці жовтня А. Краус із штабом виїхав з Одеси до Вінниці, видав низку наказів з закликами дотримуватися дисципліни, повернутися додому для відбудови батьківщини. У Рівному А. Краус і офіцери штабу на тривалий час були заблоковані місцевою солдатською радою, піддавалися приниженням і грабункам. Тільки 1 грудня 1918 р. генерал дістався Відня.

Серед солдатів Одеського гарнізону продовжувалися стихійні бунти, убивства офіцерів, самовільна евакуація на батьківщину, яка супроводжувалася грабежами та мародерством. Уряд звинуватив Е. Бельца не тільки в допущеній деморалізації військ, а й численних зловживаннях економічного характеру. За цих умов, 8 листопада 1918 р., передавши командування генералу Л. Фабіні, Е. Бельц покінчив життя самогубством.

Одеські газети вмістили траурне повідомлення: «у своїй канцелярії під час раптового помутніння почуттів, яке можна пояснити тільки переворотом на Батьківщині і в армії, покінчив з собою пострілом в голову Імперський і Королівський губернатор Одеси фельдмаршал-лейтенант Едуард фон Бельц»²¹.

Сучасники, які знали Е. Бельца, залишили різні оцінки його постаті. Українські урядовці – досить позитивні відгуки, німець-

²⁰ Україна між самовизначенням та окупацією: 1917–1922 роки. С. 225.

²¹ Одесские новости. – 1918. – 10 ноября.

кі представники – більш критичні. Зокрема, С. Гербель, який тісно співпрацював з Е. Бельцем вважав, що генерал був дуже гуманною людиною і противником того насилля, яке чинилося над населенням²². Заступник державного секретаря М. Могиланський назвав Е. Бельца «дуже діловим і симпатичним»²³. Іншої думки був одеський отаман генерал В. Мустафін, який не знаходив порозуміння з австрійським колегою.

Німецькі, відзначаючи особисту приязність постаті Е. Бельца, наголошували на його слабохарактерності, нездатності протистояти корупції, махінаціям начальника штабу майора Гемпеля. Зокрема, генеральний консул Німеччини в Одесі Г. Онесзейт у зв'язку з кончиною Е. Бельца у листі до МЗС писав: «Пан фон Бельц був яскравою особистістю і відзначався привабливою люб'язністю. Він зумів завоювати собі прекрасне становище в одеському товаристві... Однак як організатор фон Бельц виявився абсолютно нездатним. Він був слабохарактерною людиною»²⁴.

Цікаві свідчення залишив безпосередній підлеглий Е. Бельца, колишній отаман УСС С. Шухевич, який у той час займав посаду начальника австрійської польової жандармерії в Одесі. У спогадах він писав, що фельдмаршал вчинив самогубство не через вибухи на військових складах, а через страх оприлюднення його економічних оборудок. Він стверджував, що фінансовими махінаціями займалося ледь не все керівництво штабу австро-угорського губернатора Одеси. Особливо відзначався начальник штабу майор Гемпель, який вивіз з Одеси 18 млн. крб., а радник поліції Гарваші – 16 млн.²⁵

Вивчення діяльності Е. Бельца на посаді австрійського губернатора Одеси влітку–восени 1918 р. дають підстави стверджувати, що порівняно з іншими представниками австро-

²² Гетман П.П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год. С. 508.

²³ Там само. С. 568.

²⁴ Крах германской оккупации на Украине. С. 188-189.

²⁵ Шухевич С. Моє життя. Спогади. Лондон, 1991. С. 253, 256.

угорської військової і політичної еліти (А. Краус, Й. Форгач) генерал був менш цинічним і більш гуманним до населення, вважав своїм обов'язком підтримувати порядок, турбуватися про функціонування комунальних служб міста, продовольче забезпечення, ліквідацію наслідків катастроф. Водночас він був частиною імперського окупаційного механізму, спрямованого на безжальну економічну експлуатацію українських продовольчих і сировинних ресурсів. Не маючи достатніх вольових якостей, занадто довіряючи підлеглим, він не зміг приборкати грабіжницьке свавілля, корупцію, спекуляцію не тільки в місті, але й у своєму оточенні. Трагічний фінал його службової кар'єри не дав підстав для його гідного пошанування на батьківщині.

Доправити тіло генерала Е. Бельца до Відня за тих умов не було можливості і його поховали в Одесі на 2-му християнському кладовищі. З часом могила загубилася, надгробок був частково зруйнований. Восени 2016 р. зусиллями і на кошти його праправнука Роланда Клосса пам'ятник на могилі був оновлений і відкритий за участю одеських істориків-реконструкторів.